

Ayatollah Khamenei's Strategies for Political Engagement with the "Gray Stratum" in the Realization of Islamic Governance

Masood Moeinipour¹, Ali Bashtani²

¹ Associate Professor, Department of Political Studies, Baqir al-Olum University, Qom, Iran
(Corresponding author), masood.moeini@gmail.com

² MA., Baqir al-Olum University, Qom, Iran. alibashtani.t@gmail.com

Abstract

In people-based political systems, a strategic and persistent challenge is engaging a segment of society known in political discourse as the "gray stratum." This stratum comprises citizens who neither possess full ideological loyalty to the ruling structure nor belong to the ranks of radical opponents; rather, they adjust their political and social positioning at various junctures on the basis of rational assessment and cost-benefit calculation. In the Islamic Republic of Iran—whose legitimacy rests on a dynamic bond between state and people—the gray stratum plays a decisive role in political developments, electoral participation, and the balance of forces at critical moments. Despite this group's importance, there exists a notable gap in precise knowledge of strategies for engaging it, especially within the framework of Islamic governance. Four decades of Ayatollah Khamenei's leadership show that, to preserve the bond with this stratum, he has employed patterns beyond traditional mobilization and one-way propaganda, proceeding on the basis of dialogue-oriented rationality. The central problem of this research is to identify the components of these strategies, trace how they have evolved within the country's social and political transformations, and assess their impact on the continuity of legitimacy and the effectiveness of Islamic governance. The main objective is to identify, classify, and explain Ayatollah Khamenei's strategies for political engagement with the gray stratum and to analyze their role in realizing Islamic governance. This objective is pursued along four subsidiary axes: redefining the concept of the gray stratum within the context of the Islamic Republic's social and discursive transformations; examining the trajectory of the Leader's strategies from the 1990s to the 2020s in response to changes within this stratum; extracting overarching principles and patterns of engagement—including features such as gradual persuasion, soft boundary-drawing, and dialogue with diverse groups; and, finally, evaluating the capacity of this pattern to serve as an indigenous model in comparative

Cite this article: Moeinipour, M. & Bashtani, A. (2025). Ayatollah Khamenei's Strategies for Political Engagement with the "Gray Stratum" in the Realization of Islamic Governance. *Islamic Governance Studies*, 1(2), p. 213-238.

<https://doi.org/10.22081/IJSLAMICGO.2025.72150.1034>

Received: 2025-04-03 ; **Revised:** 2025-05-26 ; **Accepted:** 2025-07-08 ; **Published online:** 2025-10-02

Type of article: Research Article
<https://ijislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy
©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

studies of religious governance in plural societies. The method is descriptive–analytical, employing Jürgen Habermas’s framework of “communicative action,” which rests on the logic of understanding, communicative rationality, and the legitimacy of political discourse. Data were collected through library research by studying Ayatollah Khamenei’s statements, speeches, stances, and communicative practices from 1989 to 2023. Critical Discourse Analysis (CDA) was used to probe semantic layers and to reveal communicative mechanisms, clarifying how these strategies have been formed and evolved at discursive, institutional, symbolic, and behavioral levels. During analysis, time periods were delineated according to major political and social shifts (such as the end of the war, the reform era, the rise of cyberspace, and post-2021 developments), and each period was examined with indicators such as mode of societal communication, message-delivery tools, and the level of public participation. The results show the following trajectory of strategic evolution: in the 1990s—a transition from rhetorical mobilization to rational persuasion, as the growing middle class and changing social expectations prompted a shift from affective/ideological mobilization to rational dialogue that interpreted political and religious concepts in terms accessible to the hesitant; in the 2000s—managing cleavages and preserving a space for mutual understanding amid polarization, with emphasis on national unity, rearticulation of foundational revolutionary concepts, and creating venues for dialogue among diverse currents so that boundary-drawing would not bar critics from participation; in the 2010s—responding to the transformations of cyberspace by re-creating the message in digital environments, promoting media literacy, and practicing multilayer persuasion; and in the 2020s—rebuilding social capital at the micro scale by prioritizing face-to-face dialogues with elites, youth, and small social groups over macro-oriented approaches amid declining political participation and public trust. Ultimately, the study identifies six overarching strategies as the foundation of the Leader’s thought in Islamic governance: (1) gradual persuasion and staged interpretation of political concepts—adjusting the meaning and narrative of key notions (such as independence, progress, and resistance) to social conditions and mental horizons to preserve value-based linkage; (2) soft boundary-drawing and minimal exclusion—distinguishing critique from subversion to preserve the broadest possible circle of belonging and to prevent the exclusion of the hesitant; (3) attention to audience agency—recognizing the gray stratum as analytical and meaning-making, to be addressed with a language of respect and reasoning; (4) conceptual flexibility—reproducing concepts commensurate with socio-political transformations without departing from foundational principles; (5) message management in a plural media environment—using diverse tools and formats to convey meaning effectively; and (6) maximal inclusion and minimal rejection in line with the moral-political logic of the ‘Alawī tradition—emphasizing engagement, listening, and mutual understanding as the basis of legitimacy-building. Comparative examination indicates that these are not temporary tactics but elements of a systematic communicative logic for reconstructing a shared language with Iran’s multilayered, evolving society—a logic that locates the continuity of legitimacy and social stability in meaningful, dialogue-centered engagement with the gray stratum and offers a model with potential for indigenization in other plural Islamic societies.

Keywords: Gray Stratum, Ayatollah Khamenei, Soft Legitimacy, Communicative Rationality, Religious Governance, Discourse Analysis.

الاستراتيجيات السياسية لآية الله الخامنئي في التفاعل مع «الطبقة الرمادية» لتحقيق الحوكمة الإسلامية

مسعود معيني بور^١، علي باشتني^٢

^١ أستاذ مشارك، قسم الدراسات السياسية، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران (الباحث المسؤول)، masood.moeini@gmail.com
^٢ ماجستير، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران، alibashtani.t@gmail.com

المخلص

في النظم السياسية القائمة على إرادة الشعب، يظلّ التعامل مع شريحة من المواطنين تُعرف في الأدبيات السياسية باسم «الطبقة الرمادية» واحداً من أهم التحديات الاستراتيجية المستمرة والمعقدة. وهذه الفئة تضم أولئك المواطنين الذين لا يُبدون ولاءً أيديولوجياً كاملاً للسلطة الحاكمة، وفي الوقت ذاته لا ينتمون إلى صفوف المعارضين الراديكاليين أو الحركات الثورية المناوئة؛ بل يحددون موقعهم السياسي والاجتماعي وفق ميزان عقلائي ومقاربة براغماتية تقوم على حساب الكلفة والمنفعة، وهو ما يجعل مواقفهم عرضة للتغيير بتغيّر الظروف والمراحل. وفي إطار الجمهورية الإسلامية في إيران، حيث تقوم شرعية النظام السياسي على الصلة الحيوية والدينامية بين الدولة والأمة، تحتل هذه الفئة مكاناً حاسماً في مسار التحولات السياسية، وفي المشاركة في الانتخابات، وفي إعادة تشكيل التوازن بين القوى في المنعطفات المصيرية. ومع ذلك، ورغم هذه الأهمية الاستثنائية، يلاحظ وجود فراغ واضح في دراسة الاستراتيجيات الملائمة للتعامل مع هذه الفئة ضمن أفق الحوكمة الإسلامية. غير أنّ التجربة الممتدة على مدى أربعة عقود من قيادة آية الله السيد علي الخامنئي تكشف أنه اعتمد أنماطاً من التفاعل تتجاوز التعبئة التقليدية أو الدعاية الأحادية، واتجه نحو نماذج أكثر عقلانية وحوارية. والسؤال المركزي لهذا البحث يتمحور حول ماهية هذه الاستراتيجيات، وما هي عناصرها المكوّنة، وكيفية تطورها في ظل التحولات الاجتماعية والسياسية الكبرى، وما الأثر الذي تركته في تعزيز الشرعية واستدامة الفاعلية داخل نموذج الحوكمة الإسلامية. الهدف الرئيس للبحث هو التعرف إلى استراتيجيات آية الله الخامنئي في التفاعل السياسي مع الطبقة الرمادية، وتصنيفها وتحليلها وبيان دورها في بلورة وتفعيل الحوكمة الإسلامية. ويندرج ضمن هذا الهدف مجموعة من المحاور الفرعية: إعادة تعريف مفهوم «الطبقة الرمادية» في ضوء التحولات الاجتماعية والخطابية داخل الجمهورية الإسلامية؛ تتبع مسار تطور استراتيجيات القيادة منذ عقد التسعينيات (١٣٧٠هـ-ش) إلى العقد الثالث من القرن الخامس عشر الهجري الشمسي (١٤٠٠هـ-ش)؛ استنباط المبادئ والأنماط الكبرى للتعامل، بما يشمل عناصر مثل الإقناع التدريجي، والتمييز المرن، والحوار مع أطياف متعددة؛ وأخيراً، تقييم مدى قابلية هذه النماذج لتقديرها كإطار محلي في دراسات مقارنة عن الحوكمة الدينية في المجتمعات المتنوعة. منهج الدراسة وصفي - تحليلي، مستعين بالإطار النظري لـ«الفعل التواصلي» كما صاغه يورغن هابرماس، وهو الإطار الذي يقوم على منطق التفاهم

استناداً إلى هذه المقالة: معيني بور، مسعود؛ باشتني، علي (٢٠٢٥). الاستراتيجيات السياسية لآية الله الخامنئي في التفاعل مع «الطبقة الرمادية» لتحقيق

الحكومة الإسلامية. *دراسات الحوكمة الإسلامية*، (٢١)، ص ٢١٣-٢٣٨. <https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.72150.1034>

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

التبادل والعقلانية التواصلية وشرعية الخطاب السياسي. وقد جُمعت البيانات عبر البحث المكتبي في خطب وكلمات ومواقف وآليات تواصل آية الله الخامنئي خلال الأعوام الممتدة من ١٩٨٩م/١٣٦٨هـش وحتى ٢٠٢٣م/١٤٠٢هـش. واعتمد التحليل على منهج «تحليل الخطاب النقدي» (CDA) للكشف عن الطبقات الدلالية وتمثيل آليات التواصل في مستوياتها المختلفة: الخطابية، المؤسسية، الرمزية والسلوكية. وإحكام الدقة، جرى تقسيم المراحل الزمنية وفق التحولات السياسية والاجتماعية الكبرى (مثل نهاية الحرب، مرحلة الإصلاحات، بروز الفضاء الافتراضي، والتحولت بعد عام ٢٠٢٠/١٤٠٠هـش)، وتحليل كل فترة في ضوء طبيعة العلاقة مع المجتمع وأدوات نقل الرسالة ومستوى المشاركة العامة. وتُظهر النتائج أن استراتيجيات القيادة في التعامل مع الطبقة الرمادية مرت بمراحل تطور متميزة: ففي عقد التسعينيات كان هناك انتقال من التعبئة الخطابية ذات الطابع الشعوري إلى الإقناع العقلي المرتكز على تفسير المفاهيم السياسية والدينية بلغة مقبولة للفئات المترددة. وفي العقد الأول من الألفية (١٣٨٠هـش)، ومع تفاقم الاستقطاب السياسي، تمحورت الاستراتيجية حول صون الوحدة الوطنية وإعادة تأويل المفاهيم الأساسية للنورة، وتهيئة بيئة حوارية تستوعب التيارات المختلفة وتحول دون إقصاء الناقدين. وفي العقد الثاني (١٣٩٠هـش)، ومع تراجع احتكار الإعلام الرسمي وصعود الفاعلية الرقمية اللامركزية، جرى التركيز على إعادة إنتاج الرسالة في البيئة الافتراضية، وتعزيز الوعي الإعلامي، وصياغة خطاب إقناعي متعدد المستويات. أما في العقد الراهن (١٤٠٠هـش)، فقد برزت الحاجة إلى إعادة بناء رأس المال الاجتماعي عبر الحوارات المباشرة مع النخب والشباب والمجموعات الصغيرة، بدل الاقتصار على المقاربات العامة الشمولية. ويخلص البحث إلى تحديد ستة استراتيجيات كبرى تشكل ركائز فكر القيادة في إطار الحوكمة الإسلامية:

- ١) الإقناع التدريجي والتفسير المرحلي للمفاهيم السياسية المحورية (كالاستقلال والتقدم والمقاومة) وتكييفها مع الظروف والذهنية المجتمعية لضمان استمرار الارتباط القيمي.
 - ٢) التمييز المرن وسياسة الطرد الأدنى، عبر التفريق بين النقد المشروع ومحاولات الانقلاب أو الهدم، بما يحفظ أوسع دائرة للانتماء ويحول دون إبعاد الفئات المترددة.
 - ٣) إيلاء أهمية لوكالة المخاطب، باعتبار الطبقة الرمادية فاعلة محللة وصانعة للمعنى، تستحق أن تُخاطب بمنطق الاحترام والحجج العقلية.
 - ٤) المرونة المفهومية وإعادة إنتاج المعاني بتناسق مع التحولات السياسية-الاجتماعية دون التخلي عن المبادئ الجوهرية.
 - ٥) إدارة الرسائل في بيئة إعلامية متكثرة القنوات عبر استخدام أدوات وأساليب متنوعة تضمن إيصال المعنى بفاعلية.
 - ٦) استراتيجية «الجدب الأقصى والدفع الأدنى» المستندة إلى منطق الأخلاق السياسية العلوية، من خلال التشديد على الحوار والاستماع والتفاهم المتبادل بوصفها أساساً لإنتاج الشرعية.
- وتؤكد المقارنة أن هذه الاستراتيجيات ليست تكتيكات ظرفية مؤقتة، بل هي جزء من منطق تواصلية منظم هدفه إعادة بناء اللغة المشتركة مع مجتمع متعدد المستويات ومتغير البنية. ويُبرز هذا المنطق أن استمرارية الشرعية السياسية والاستقرار الاجتماعي مرتبطان بعمق بالتفاعل التفاهمي والحوار المستمر مع الطبقة الرمادية. ومن ثم، يقدم هذا النموذج إطاراً قابلاً للتكييف في مجتمعات إسلامية أخرى ذات تركيبة اجتماعية متكثرة ومتنوعة.

الكلمات المفتاحية: الطبقة الرمادية، آية الله الخامنئي، الشرعية الناعمة، العقلانية التواصلية، الحوكمة الدينية، تحليل الخطاب.

راهبردهای تعامل سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای با قشر خاکستری در تحقق حکمرانی اسلامی

مسعود معینی‌پور^۱، علی باشتنی^۲

^۱ دانشیار، گروه مطالعات سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول). masood.moeini@gmail.com

^۲ کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. alibashtani.t@gmail.com

چکیده

در نظام‌های سیاسی مردم‌پایه، یکی از چالش‌های راهبردی و مستمر، تعامل با طیفی از جامعه است که در ادبیات سیاسی به «قشر خاکستری» شناخته می‌شود. این قشر شامل شهروندانی است که نه وفاداری کامل ایدئولوژیک به ساختار حاکم دارند و نه در زمره معارضین رادیکال قرار می‌گیرند؛ بلکه موقعیت سیاسی و اجتماعی خود را بر اساس سنجش عقلانی و موازنه هزینه-فایده، در مقاطع گوناگون تغییر می‌دهند. در جمهوری اسلامی ایران، که مشروعیت نظام بر پیوند پویای میان حاکمیت و مردم استوار است، قشر خاکستری نقشی تعیین‌کننده در تحولات سیاسی، مشارکت‌های انتخاباتی، و تعادل نیروها در بزنگاه‌های حساس ایفا می‌کند. با وجود اهمیت این گروه، خلأ شناخت دقیق راهبردهای تعامل با آن به‌ویژه در چارچوب حکمرانی اسلامی محسوس است. تجربه چهار دهه رهبری آیت‌الله خامنه‌ای نشان می‌دهد که ایشان برای حفظ پیوند با این قشر، الگوهایی فراتر از سیاست بسیج سنتی و تبلیغ یک‌سویه به‌کار بسته‌اند و بر پایه عقلانیت گفت‌وگومحور حرکت کرده‌اند. مسئله اصلی این پژوهش آن است که این راهبردها چه مؤلفه‌هایی دارند، چگونه در بستر تحولات اجتماعی و سیاسی کشور دچار تطور شده‌اند، و چه تأثیری در استمرار مشروعیت و کارآمدی حکمرانی اسلامی داشته‌اند. هدف اصلی پژوهش، شناسایی، دسته‌بندی و تبیین راهبردهای آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل سیاسی با قشر خاکستری و تحلیل نقش آن‌ها در تحقق حکمرانی اسلامی است. این هدف در چهار محور فرعی دنبال می‌شود: بازتعریف مفهوم قشر خاکستری در بستر تحولات اجتماعی و گفتمانی جمهوری اسلامی؛ بررسی روند تطور راهبردهای رهبری از دهه ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰ در مواجهه با تغییرات این قشر؛ استخراج اصول و الگوهای کلان تعامل، شامل ویژگی‌هایی چون اقتناع تدریجی، مرزبندی نرم و گفت‌وگو با گروه‌های متنوع؛ و در نهایت ارزیابی ظرفیت این الگو برای ارائه به‌عنوان مدلی بومی در مطالعات تطبیقی حکمرانی دینی در جوامع متکثر. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از چارچوب نظری «کنش ارتباطی» بورگن هابرماس است که بر منطق تفاهم، عقلانیت ارتباطی و مشروعیت گفتار سیاسی استوار است. داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای از طریق مطالعه بیانات، سخنرانی‌ها، موضع‌گیری‌ها و رفتارهای ارتباطی آیت‌الله خامنه‌ای طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲ گردآوری شده است.

استناد به این مقاله: معینی‌پور، مسعود؛ باشتنی، علی (۱۴۰۴). راهبردهای تعامل سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای با قشر خاکستری در تحقق حکمرانی اسلامی.

مطالعات حکمرانی اسلامی، ۲۱(۱)، ص ۲۱۳-۲۳۸. <https://doi.org/10.22081/IJISLAMICGO.2025.72150.1034>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) برای واکاوی لایه‌های معنایی و بازنمایی سازوکارهای ارتباطی به‌کار رفته است تا مشخص شود چگونه این راهبردها در سطوح گفتاری، نهادی، نمادین و رفتاری شکل گرفته و تطور یافته‌اند. در فرایند تحلیل، بازه‌های زمانی مشخص بر اساس تحولات کلان سیاسی و اجتماعی (مانند پایان جنگ، دوره اصلاحات، ظهور فضای مجازی و تحولات پس از ۱۴۰۰) تفکیک و هر دوره با شاخص‌هایی چون نوع ارتباط با جامعه، ابزار انتقال پیام، و میزان مشارکت عمومی بررسی شده است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که راهبردهای تعامل رهبری با قشر خاکستری، سیر تحول زیر را طی کرده است:

دهه ۱۳۷۰ - گذار از بسیج خطابی به افق عقلائی: با افزایش طبقه متوسط و تغییر انتظارات اجتماعی، گفتمان رسمی از بسیج احساسی و ایدئولوژیک به گفت‌وگوی عقلانی و تفسیر مفاهیم سیاسی و دینی با زبان قابل پذیرش برای اقشار مردم تغییر یافت.

دهه ۱۳۸۰ - مدیریت شکاف‌ها و حفظ فضای مفاهیم: در شرایط قطبی‌سازی سیاسی، راهبرد بر حفظ وحدت ملی، بازتعریف مفاهیم بنیادین انقلاب و ایجاد بستر گفت‌وگو میان جریان‌های متنوع متمرکز شد تا مرزبندی‌ها مانع از مشارکت منتقدان در ساختار نشود.

دهه ۱۳۹۰ - پاسخ به تحولات فضای مجازی: با کاهش انحصار رسانه‌ای رسمی و افزایش کنشگری غیرمتمرکز جامعه، راهبردها به سمت بازآفرینی پیام در محیط دیجیتال، ترویج سواد رسانه‌ای و افق چندلایه حرکت کرد.

دهه ۱۴۰۰ - بازسازی سرمایه اجتماعی در مقیاس خرد: در شرایط کاهش مشارکت سیاسی و بی‌اعتمادی عمومی، تمرکز بر گفت‌وگوهای رو در رو با نخبگان، جوانان و گروه‌های اجتماعی کوچک جایگزین رویکردهای کلان‌محور شد. در نهایت تحقیق حاضر شش راهبرد کلان را به عنوان شالوده اندیشه رهبری در حکمرانی اسلامی شناسایی کرده است:

۱) **افق تدریجی و تفسیر مرحله‌ای مفاهیم سیاسی:** تطبیق معنا و روایت مفاهیم کلیدی (مانند استقلال، پیشرفت، مقاومت) با شرایط و افق ذهنی جامعه برای حفظ پیوند ارزشی.

۲) **مرزبندی نرم و طرد حداقلی:** تمایز میان نقد و براندازی با هدف حفظ بیشترین دایره تعلق اجتماعی و جلوگیری از طرد اقشار مردم.

۳) **توجه به عاملیت مخاطب:** پذیرش اینکه قشر خاکستری تحلیل‌گر و معناپرداز است و باید با زبان احترام و استدلال مورد خطاب قرار گیرد.

۴) **انعطاف مفهومی:** بازتولید مفاهیم به تناسب تحولات سیاسی-اجتماعی بدون عدول از اصول بنیادین.

۵) **مدیریت پیام در بستر رسانه‌ای متکثر:** استفاده از ابزارها و قالب‌های متنوع برای انتقال مؤثر معنا.

۶) **جذب حداکثری و دفع حداقلی با منطق اخلاق سیاسی علوی:** تأکید بر تعامل، شنیدن و درک متقابل به عنوان بنیان مشروعیت‌سازی.

بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که این راهبردها نه تاکتیک‌های موقت بلکه بخش‌هایی از یک منطق ارتباطی نظام‌مند برای بازسازی زبان مشترک با جامعه چندلایه و متغیر ایران هستند. این منطق، استمرار مشروعیت و ثبات اجتماعی را در گرو تعامل معناپذیر و گفت‌وگو محور با قشر خاکستری می‌داند و الگویی ارائه می‌کند که قابلیت بومی‌سازی در دیگر جوامع اسلامی متکثر را نیز دارد.

کلیدواژه‌ها: قشر خاکستری، آیت‌الله خامنه‌ای، مشروعیت نرم، عقلانیت ارتباطی، حکمرانی دینی، تحلیل گفتمان.

۱. مقدمه

یکی از بنیادی‌ترین چالش‌های حکمرانی در نظام‌های سیاسی مردم‌پایه، تعامل با لایه‌های نامتعیین و ناپایدار جامعه است؛ گروه‌هایی که نه در صف حامیان تثبیت‌شده قدرت‌اند، نه در شمار منتقدان رادیکال جای می‌گیرند و در عین حال می‌توانند در بزنگاه‌های سیاسی، موازنه را تغییر دهند. در جامعه‌شناسی سیاسی، این طیف را «قشر خاکستری» می‌نامند؛ قشری با فاصله از قطعیت‌های ایدئولوژیک، مشارکت‌جوی مشروط و کنشگری محاسبه‌گر (داونز، ۱۴۰۲، ص ۱۲۲) و گاه متناقض (عطارزاده، ۱۳۹۹، ص ۳۵۷). در نظام‌هایی که بر مشروعیت مردمی و دینی استوارند، تعامل با این قشر، نه صرفاً یک ضرورت سیاسی، بلکه بخشی حیاتی از منطق حکمرانی است؛ به‌ویژه در جمهوری اسلامی ایران که استمرار آن بر پیوند پایدار میان ساخت قدرت و بدنه‌ی اجتماعی متکی است.

در بستر تحولات اجتماعی و فرهنگی چهار دهه‌ی اخیر، قشر خاکستری به تدریج به یکی از مؤلفه‌های تعیین‌کننده در نظام سیاسی جمهوری اسلامی بدل شده است. ظهور این قشر، نتیجه‌ی تلاقی چند مؤلفه است: دگرگونی‌های نسلی، گسست اعتماد میان مردم و نخبگان، تجربه‌ی مشارکت‌های نافرجام، خستگی گفتمانی و تأثیرات جهانی شدن و زیست مجازی (امینی، ۱۳۹۸، صص ۱۴-۲۰). در این میان، راهبردهای ارتباطی، گفتاری و نهادی رهبر انقلاب اسلامی، آیت‌الله خامنه‌ای، در تعامل با این گروه، ظرفیتی کلیدی برای درک چگونگی تحقق حکمرانی دینی در جامعه‌ای سیال و چندلایه فراهم کرده است. بررسی این الگو، نه فقط از منظر رفتار سیاسی، بلکه در سطح عمیق‌تری به‌مثابه‌ی شیوه‌ای از حکمرانی معناپذیر در بستر گذار اجتماعی ایران قابل ارزیابی است.

پژوهش حاضر با همین دغدغه سامان یافته است: تحلیل و صورت‌بندی راهبردهای آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل با قشر خاکستری و تبیین نقش آن در استمرار نظم و مشروعیت در جمهوری اسلامی. پرسش اصلی این است: راهبردهای رهبری در مواجهه با قشر خاکستری در راستای تحقق حکمرانی اسلامی کدام‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش، تحلیل مقاله در سه سطح دنبال می‌شود: نخست، بازتعریف نظری قشر خاکستری در بستر ایران معاصر؛ دوم، واکاوی زمینه‌های تاریخی و ساختاری آغاز رهبری و جامعه پسا‌جنگ؛ و سوم، استخراج و تحلیل راهبردهای گفتاری، نهادی، رفتاری و نمادین در مواجهه با این قشر. در بررسی پیشینه‌های مرتبط با موضوع حاضر، سه اثر قابل توجه‌اند که هر یک از منظر به تحلیل اندیشه و راهبردهای رهبری آیت‌الله خامنه‌ای پرداخته‌اند: مقاله‌ی «تحلیل اصول و راهبردهای رهبری آیت‌الله خامنه‌ای» اثر عباس شفیعی، با تمایزگذاری میان راهبردهای نرم و سخت، تصویر نسبتاً روشنی از سبک رهبری ترسیم کرده است؛ هرچند فاقد توجه به بُعد حکمرانی بوده و میان اқشار گوناگون جامعه، به‌ویژه تمایز میان ساختار حاکمیتی و بدنه‌ی مردمی، تفکیکی قائل نشده است. مقاله‌ی «راهبردها و سیاست‌های کلی حکمرانی سیاسی - دینی از دیدگاه مقام معظم رهبری» نوشته‌ی سعید کحیا نیز از

حیث تمرکز بر مقوله‌ی حکمرانی، واجد اهمیت است، اما به جای تحلیل کنش‌ورزی‌ها و مصادیق عملی، صرفاً به بیان اقسام و آثار کلی راهبردها بسنده کرده است. مقاله‌ی «درآمدی بر اندیشه‌ی سیاسی آیت‌الله سید علی خامنه‌ای در تحقق جامعه‌ی اسلامی» اثر محمدحسین فتاحیان نیز ضمن ارائه‌ی چارچوبی نظری و نظام‌مند از اندیشه‌ی سیاسی رهبری، از یک‌سو فاقد اختصاص به قشر خاکستری است و از سوی دیگر، به سطح نظری محدود مانده و وارد تحلیل‌های رفتاری و عینی نشده است. مقاله‌ی حاضر با پرهیز از رویکردهای صرفاً مفهومی و نیز عبور از تحلیل‌های کلان و کلی‌گرا، می‌کوشد با تمرکز ویژه بر مقوله‌ی قشر خاکستری و واکاوی مصادیق رفتاری رهبری در عرصه‌ی تعاملات سیاسی، منظومه‌ای عینی، مصداق‌محور و ناظر به حکمرانی اسلامی ارائه دهد که در آثار پیشین مغفول مانده است. ضرورت این تحقیق را می‌توان در سه محور خلاصه کرد:

نخست، فقدان رویکرد نظری-تحلیلی به تعامل رهبری با قشر خاکستری در ادبیات علمی. عمده پژوهش‌ها درباره‌ی رهبری، یا در چارچوب فقه سیاسی و نظریه‌ی ولایت فقیه باقی مانده‌اند، یا ناظر بر تحلیل‌های انتقادی از قدرت سیاسی بوده‌اند. در این میان، نسبت رهبری با قشر میانی جامعه، به‌عنوان عاملی واسط در تحقق حکمرانی نرم، کمتر مورد واکاوی قرار گرفته است. پژوهش حاضر می‌کوشد با نگاهی تحلیلی، این خلأ را پوشش دهد.

دوم، نقش‌آفرینی تعیین‌کننده‌ی قشر خاکستری در لحظات بحرانی نظام و فقدان یک الگوی ایده‌آل برای تعامل حاکمیت با آنها. از انتخابات ۱۳۷۶ تا اعتراضات ۱۴۰۱، این قشر بارها جایگاه موازنه‌گر یافته است. ناکامی در اقناع یا جذب این طیف، به گسست گفتمانی، فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی و تضعیف پیوند قدرت با جامعه می‌انجامد؛ امری که مستقیماً به چالش‌های حکمرانی دینی در دوره‌ی پیچیدگی می‌انجامد (یوسفی، ۱۳۹۹، ص ۱۳).

سوم، برجسته‌سازی الگوی بومی تعامل سیاسی غیرتقابلی در چارچوب نظم اسلامی. گفتار و رفتار رهبری، الگویی از حکمرانی گفت‌وگومحور، جذب‌محور، و اقناع‌مدار ترسیم می‌کند که فراتر از دوگانه‌های اجبار/اطاعت و تبلیغ/تبئیت قرار می‌گیرد. در این الگو، حفظ پیوند با جامعه، نه از مسیر انضباط ایدئولوژیک، بلکه از رهگذر معناپردازی تدریجی، گفت‌وگو با اقشار مردد و حساسیت نسبت به تحولات ذهنی جامعه حاصل می‌شود.

با این حال، پژوهش با چالش‌هایی نیز روبه‌رو است. نخست، خود مفهوم قشر خاکستری، تعریفی ثابت ندارد و بسته به شرایط اجتماعی، روانی و رسانه‌ای، در موقعیت‌های متغیری قرار می‌گیرد. برخی آن را نشانگر انفعال می‌دانند و برخی، نمود عقلانیت محاسبه‌گر. دوم، راهبردهای تعامل رهبری به‌صورت غیرصریح و در لایه‌های گفتمانی، نهادی و نمادین جریان دارد، نه در قالب اسناد رسمی، بلکه در سبک رهبری و اشارات تدریجی، که تحلیل آن مستلزم روش‌شناسی پیچیده است. برای مواجهه با این

چالش‌ها، مقاله از روش تحلیل گفتمان انتقادی^۱ در بررسی مواضع، سخنرانی‌ها و کنش‌های ارتباطی رهبری بهره می‌گیرد و با تحلیل جامعه‌شناختی کنش سیاسی در سطح ساختاری، به فهم نحوه‌ی شکل‌گیری میدان کنش و سازوکار اقتناع می‌پردازد. داده‌های اصلی از بیانات رسمی رهبری و موضع‌گیری‌های کلان طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲ گردآوری شده و به مقاطعی همچون انتخابات‌های ۷۶، ۸۸، ۹۲، ۹۸ و بحران‌های اجتماعی تمرکز یافته است. ساختار پژوهش نیز بدین‌گونه طراحی شده است: بخش اول به تحولات اجتماعی جامعه‌ی ایران در چهار دهه‌ی اخیر می‌پردازد که تأثیر مستقیمی بر راهبردهای اتخاذی داشته‌اند؛ بخش دوم، تحلیل راهبردهای شش‌گانه‌ی رهبری در مواجهه با قشر خاکستری را در سطح گفتاری، نهادی، رفتاری و نمادین در برمی‌گیرد. در نهایت، هدف مقاله بازنمایی الگویی از حکمرانی در جمهوری اسلامی است که در آن، تعامل با لایه‌های مردم جامعه نه تهدیدی برای ثبات، بلکه ظرفیتی برای بازتولید مشروعیت و استمرار نظم سیاسی است. این الگو، ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان نمونه‌ای بومی از حکمرانی دینی در جوامع متکثر، در مطالعات تطبیقی مورد توجه قرار گیرد.

۲. چارچوب نظری

تحلیل راهبردهای آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل سیاسی با قشر خاکستری، نیازمند چارچوبی نظری است که بتواند ظرفیت‌های گفتار سیاسی، اقناع عمومی و نسبت قدرت و مردم را در بستر حکمرانی تبیین کند. در این میان، نظریه‌ی «کنش ارتباطی»^۲ یورگن هابرماس^۳، با تکیه بر منطق تفاهم، عقلانیت ارتباطی و مشروعیت گفتار (مهدوی و مبارکی، ۱۳۸۵، ص ۱۶)، بستر مناسبی برای تحلیل نحوه‌ی تحقق حکمرانی در نظامی مبتنی بر مشروعیت دینی فراهم می‌سازد (دشتگلی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲۴۶). این نظریه، زبان را نه ابزار انتقال صرف اطلاعات، بلکه صورت‌بندی‌کننده‌ی رابطه‌ی اجتماعی، نظم مشروع و کنش سیاسی عقلانی می‌داند؛ رابطه‌ای که در آن، مشروعیت از مسیر تفاهم داوطلبانه، نه اجبار یا سلطه، تولید و بازتولید می‌شود. در نگاه هابرماس، کنش سیاسی هنگامی مشروع است که بر مبنای تعامل میان‌ذهنی و اقناع عقلانی بنا شود؛ یعنی سیاست‌مدار نه از موضع سلطه، بلکه به‌عنوان فاعل گفت‌وگو، مخاطب خود را به رسمیت بشناسد. این تعامل، بر سه معیار بنیادین استوار است: صدق محتوایی^۴ (واقع‌نمایی گفتار) درستی هنجاری^۵ (انطباق با ارزش‌های پذیرفته‌شده)، و صداقت بیانی^۶ (قصد خیرخواهانه در کنش

1. CDA

2. Communicative Action

3. Jürgen Habermas

4. Truth

5. Rightness

6. Sincerity

گفتاری). چنین معیارهایی، امکان ارزیابی مشروعیت گفتمان قدرت را در سپهر عمومی، به‌ویژه در مواجهه با اقشار مردد و منتقد، فراهم می‌آورند. در این چارچوب، قشر خاکستری نه صرفاً مخاطبی منفعل، بلکه سوژه‌ی ارتباطی فعال در فرآیند حکمرانی است؛ قشری که به جای تمکین در برابر زبان قدرت، در جست‌وجوی زبان معنا، احترام و اقتناع است. سیالیت هویتی، داوری‌گزینشی و حساسیت به لحن و شیوه‌ی مواجهه، این قشر را به یکی از کلیدی‌ترین متغیرها در موفقیت یا شکست سازوکارهای نرم حکمرانی بدل کرده است. از این‌رو، راهبرد رهبری در مواجهه با چنین قشری، نمی‌تواند متکی بر ابزارهای بسیج سنتی یا تبلیغات اقتدارمحور باشد، بلکه نیازمند کنشی است مبتنی بر دعوت عقلانی، ارتباط صادقانه و اقتناع تدریجی. گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای، به‌ویژه در بزنگاه‌های سیاسی - اجتماعی مانند انتخابات‌ها یا اعتراضات گسترده، واجد نشانه‌های روشن از همین عقلانیت تفاهمی است. در این گفتمان، به‌جای مرزبندی‌های سخت یا حذف حاشیه‌ها، مخاطب مردد به‌عنوان کنشگری عقلانی، دارای کرامت و مستحق شنیده‌شدن خطاب می‌شود. تأکید مکرر ایشان بر مفاهیمی چون «جذب حداکثری»، «شنیدن صدای منتقدان»، یا «درک شرایط جوانان»، به‌روشنی حکایت از پذیرش پیش‌فرض‌های گفت‌وگویی دارد که در آن، مشروعیت سیاسی از مسیر اقتناع داوطلبانه حاصل می‌شود، نه از الزام ایدئولوژیک. در نتیجه، بهره‌گیری از نظریه‌ی کنش ارتباطی، به مقاله این امکان را می‌دهد تا سبک رهبری در مواجهه با قشر خاکستری را نه یک تاکتیک سیاسی، بلکه بخشی از عقلانیت گفت‌وگومحور در تحقق حکمرانی اسلامی فهم کند. بدین‌سان، نسبت زبان، مشروعیت و مشارکت در گفتمان جمهوری اسلامی، از منظر نو و با تأکید بر اعتمادسازی، گفت‌وگو و معنا، بازخوانی خواهد شد.

۳. تحولات ایران در چهار دهه رهبری آیت‌الله خامنه‌ای

تحلیل راهبردهای سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل با قشر خاکستری، بدون درک تحولات تاریخی جامعه و ساخت قدرت، ناقص خواهد بود. این راهبردها در خلأ شکل نگرفته‌اند، بلکه حاصل مواجهه‌ای تدریجی و سنجیده با دگرگونی‌های اجتماعی، گفتمانی و نهادی در بستر یک نظم دینی - انقلابی‌اند. از سوی دیگر، خود قشر خاکستری نیز در هر دوره‌ی تاریخی، متناسب با شرایط جامعه و وفق انتظارات سیاسی - فرهنگی‌اش، دچار تطور شده است. از این‌رو، فهم منطق راهبردی رهبری، مستلزم بازخوانی تحولات چهار دهه‌ی گذشته است؛ تحولی که هم میدان سیاست را دگرگون کرده و هم الگوی رابطه‌ی حاکمیت با لایه‌های مردد را بازتعریف نموده است. بخش حاضر، با تمرکز بر این تحولات، زمینه‌ی مفهومی تحلیل راهبردها را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که چگونه در هر دهه، نوعی بازآرایی در زبان، ابزار و سبک کنش سیاسی پدید آمده که متناسب با شرایط جدید، پاسخ‌گوی موقعیت پیچیده‌ی قشر خاکستری بوده است.

۳-۱. گذار از سیاست بسیج به سیاست اقناع: دهه‌ی ۱۳۷۰ و صورت‌بندی نوین رابطه با قشر خاکستری

دهه‌ی ۱۳۷۰ را می‌توان نقطه‌عطفی در گذار از گفتمان بسیجی انقلابی مبتنی بر وفاداری توده‌ای، به الگویی عقلانی‌تر و پاسخ‌گو در سیاست‌ورزی جمهوری اسلامی دانست (رنگریز، ۱۳۹۹، صص ۲۱۲-۲۱۶). این تغییر، برخاسته از تحولات اجتماعی پس از جنگ، رشد طبقه‌ی متوسط و افزایش انتظارات اقشار تحصیل‌کرده بوده است؛ اقشاری که دیگر با منطق بسیج ایدئولوژیک قابل جذب نبودند. در این فضای جدید، «قشر خاکستری» به‌عنوان نیروی منتقد، اما درون‌ساختاری، با اولویت‌هایی چون ثبات، کارآمدی و گفت‌وگو وارد میدان سیاست شد. این تحولات، حاکمیت را به بازتعریف رابطه‌ی خود با جامعه واداشت؛ نوعی چرخش گفتمانی از «بسیج خطابی» به «اقناع عقلانی». در منطق جدید، مشروعیت، از مسیر گفت‌وگوی معنادار، پاسخ‌گویی و تفاهم حاصل می‌شد نه از طریق تکرار آیین‌های انقلابی. چنین رویکردی، نشانه‌ی درک نظام از تغییر ساختار انتظارات سیاسی جامعه و تلاش برای تعامل با نیرویی بود که دیگر نمی‌شد آن را نادیده گرفت. از منظر نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس، این دگرگونی را می‌توان نشانه‌ای از حرکت به سوی مشروعیت مبتنی بر تعامل عقلانی دانست. در این چارچوب، اعتماد قشر خاکستری به ساختار قدرت، وابسته به صداقت و فهم‌پذیری ارتباطات سیاسی است. در نتیجه، نظام سیاسی برای حفظ مشروعیت، ناگزیر به پذیرش قواعد ارتباطی جدید شد. قشر خاکستری، برخلاف گذشته، به‌مثابه کنشگر گفت‌وگومحور تحلیل می‌شود، نه نیرویی بسیج‌پذیر، بلکه مخاطبی با استقلال فرهنگی، که خواهان معنا، استدلال و تعامل عقلانی است. در دهه‌ای که شکاف میان شعارهای انقلابی و الزامات توسعه‌شدت گرفته بود، همین تعامل معنادار با این قشر، زمینه‌ساز بازسازی مشروعیت شد. در سطح کلان، این چرخش گفتمانی به تعمیق نهادهای انتخابی، تقویت فرهنگ مشارکت نسبی و کاهش تنش‌های رادیکال منجر شد. هرچند این فرآیند با چالش‌هایی همراه بود، اما الگوی غالب آن، ناظر بر گفتمانی بود که قشر مردم‌درا نه طرد، بلکه محور توجه خود قرار داد. ریشه‌های این الگو در دهه ۱۳۷۰ گذاشته شد؛ دورانی که تعامل نظام با جامعه، به‌سوی عقلانیت تفسیری و ادغام تدریجی مخاطب خاکستری در نظم گفتاری رسمی حرکت کرد.

۳-۲. تجربه‌ی شکاف سیاسی و دوقطبی‌سازی اجتماعی در دهه‌ی ۱۳۸۰

دهه‌ی ۱۳۸۰، دوره‌ای از تشدید شکاف‌های اجتماعی- سیاسی در جمهوری اسلامی بود؛ شکاف‌هایی که در اثر تغییرات اجتماعی، افزایش کنشگری انتقادی و شکل‌گیری هویت‌های نو، میدان سیاست را دگرگون ساختند. با آغاز دولت اصلاحات در ۱۳۷۶، مطالبه برای تغییر لحن سیاسی و گذار به گفت‌وگوی منتقدانه بالا گرفت. قشر خاکستری، با ترکیبی از طبقات متوسط، دانشگاهیان و اقشار حاشیه‌ای، به

کنشگری مؤثر و گفتمان‌ساز بدل شد. اما این مشارکت، همراه با دوگانه‌سازی‌ها و تقابل‌های ایدئولوژیک، به قطبی‌شدن فضای سیاسی انجامید (مرادی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۰). در برابر این وضعیت، رهبری نظام با چالشی دوگانه مواجه بود: حفظ امکان گفت‌وگوی درون‌ساختاری، در عین جلوگیری از تضعیف انسجام هویتی. راهبرد آیت‌الله خامنه‌ای بر بازتعریف مرزهای گفتمانی و تقویت هم‌افزایی اسلامیت و جمهوریت استوار شد، نه بر حذف یا تقابل با منتقدان، بلکه بر بازخوانی مفاهیم انقلاب و فراهم‌سازی امکان گفت‌وگوی انتقادی درون نظام. سه عنصر کلیدی این رویکرد عبارت بودند از: تأکید بر وحدت ملی، نقد اصلاح‌طلبی بریده از ارزش‌های بومی و دعوت به مشارکت فعال برای منتقدان. این راهبرد، در چارچوب نظریه‌ی هابرماس، تلاش برای حفظ «فضای مفاهمه‌ای» است که در آن، اختلاف دیدگاه مانع از استمرار گفت‌وگو نمی‌شود، بلکه با تکیه بر صداقت و استدلال‌پذیری، به تعامل عقلانی بدل می‌گردد (رستمی پور، ۱۳۹۷، ص ۱۸۹). به‌طور کلی، دهه‌ی ۱۳۸۰ را باید دوره‌ی بازآزمایی سرمایه‌ی گفتمانی نظام دانست؛ دوره‌ای که در آن، تعامل با قشر خاکستری مستلزم تولید گفتاری منعطف و عقلانی بود که ضمن وفاداری به اصول، ظرفیت معناپردازی در سپهر متکثر جدید را نیز دارا باشد. آیت‌الله خامنه‌ای در این مسیر، بر منطق تفاهم‌ایستاد و قواعد کنش سیاسی را به‌گونه‌ای بازتعریف کرد که عقلانیت درون‌ساختاری، در دل شکاف‌های اجتماعی، امکان بسط یابد.

۳-۳. ظهور فضای مجازی و افول نهادهای سنتی انتقال پیام: دگرگونی میدان کنش با قشر خاکستری

دهه‌ی ۱۳۹۰ را باید دوره‌ی دگرگونی عمیق در ارتباطات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی دانست؛ دوره‌ای که در آن، با گسترش فضای مجازی و از میان رفتن انحصار رسانه‌ای رسمی، رابطه‌ی حاکمیت با جامعه، به‌ویژه قشر خاکستری، بازتعریف شد. مخاطبان منفعل گذشته، به کنشگرانی فعال در بازتولید، تفسیر و نشر معانی بدل شدند. نهادهایی چون رسانه‌ی ملی، منبر و نظام آموزشی، جای خود را به شبکه‌های اجتماعی، کانال‌های دیجیتال و اینفلوئنسرهای مستقل دادند (باستانی، ۱۳۹۹، ص ۲۱). این تغییرات، روایت‌های سیاسی را متکثر، مرجعیت‌ها را متزلزل و افکار عمومی را سیال کرد. در این شرایط، قشر خاکستری از منتظر، به بازیگری غیر متمرکز و گاه رادیکال تبدیل شد. بر اساس نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس، فضای گفت‌وگو از ساختارهای نهادمند به شبکه‌هایی پراکنده سوق یافت؛ جایی که مشروعیت پیام نه از نهاد، بلکه از بازخورد، الگوریتم و دیده‌شدن حاصل می‌شود. این وضعیت، اقناع را دشوارتر، اما ضروری‌تر ساخت. آیت‌الله خامنه‌ای با درک این تحول، رویکردی انفعالی اتخاذ نکرد. او بر «مدیریت هوشمندانه» و «بازسازی پیام» در بستر دیجیتال تأکید کرد. برخلاف گفتمان‌های صرفاً هشداردهنده، رهبری، تلاش کرد منطق تفاهم را در رسانه‌های نو بازتعریف کند. در این دهه، قشر خاکستری

ویژگی‌هایی چون شتاب‌زدگی در داوری، اتکای بیشتر به تجربه‌ی شخصی، رفتارهای متناقض سیاسی و زوال انسجام طبقاتی را از خود بروز داد. در پاسخ، رهبری سه راهبرد را پی گرفت: تفسیر تدریجی رویدادها، ترویج سواد رسانه‌ای و تولید پیام هدفمند برای مخاطبان متکثر. این اقدامات، برآمده از فهم پیچیدگی جدید مخاطب بود؛ مخاطبی که دیگر با کلی‌گویی بسیج نمی‌شود. در نتیجه، کنش ارتباطی رهبری به سوی «اقناع چندلایه» میل کرد: مشارکت در بازتعریف معنا، تنظیم زمان‌بندی پیام، و بازسازی اعتماد در دل بی‌اعتمادی. اگرچه فضای مجازی اقتدار پیشین را فرسود، اما بستری برای احیای مشروعیت از طریق گفت‌وگوی پیوسته و زبان بازتفسیرشونده نیز فراهم آورد. پاسخ رهبری، تلاش برای حفظ منطق تفاهم در جهانی بود که مشروعیت از مسیر اجبار به سمت اقناع ارتباطی در حال انتقال است.

۳-۴. فروپاشی مرزهای نمادین و افول سرمایه اجتماعی رسمی در دهه‌ی ۱۴۰۰

دهه‌ی ۱۴۰۰ را می‌توان نقطه‌ی اوج بحران سرمایه‌ی اجتماعی در جمهوری اسلامی دانست؛ بحرانی که نه از ضعف نهادی، بلکه از گسست اعتماد میان حاکمیت و جامعه‌ی میانی، به‌ویژه قشر خاکستری، ناشی می‌شود. نمود این افول را می‌توان در واضح‌ترین نشانه‌ها مثل درصد مشارکت انتخابات مشاهده کرد، به‌نحوی که از سال ۹۶ به بعد، مشارکت‌ها در همه‌ی ادوار انتخابات زیر ۵۰ درصد بوده است. مرزهای نمادین میان قدرت و مردم، ساختارهای رسمی و غیررسمی، به‌تدریج فرو ریخت و نوعی «وفاداری مشروط» و «اعتماد شکننده» جایگزین انسجام پیشین شد. کشگری قشر خاکستری نیز دگرگون شد. برخلاف گذشته که واکنش آنان عمدتاً در قالب مشارکت انتخاباتی یا نقد سیاست‌های فرهنگی بروز می‌یافت (آلن دال، ۱۳۸۴، ص ۲۳۳)، اکنون امتناع از سیاست‌ورزی، بی‌تفاوتی آگاهانه و فاصله‌گیری از ساحت رسمی، بدل به رفتار غالب شد. ظهور گفتمان «خودبسندگی عمومی» و افول نخبگان واسط، فاصله‌ی ذهنی این قشر از نظام سیاسی را عمیق‌تر کرد. در پاسخ، راهبرد رهبری دچار تطور مهمی شد: از اقناع در سطح کلان، به گفت‌وگوی هدفمند در مقیاس کوچک با گروه‌های خاص تبدیل شد. دیدارهای مستقیم با دانشجویان، نوجوانان، نخبگان و فعالان فرهنگی، نشانه‌ی این تغییر در زبان و مقیاس ارتباطی است. این رویکرد نه حاصل انفعال، بلکه پاسخی سنجیده به افول کارایی رسانه‌های رسمی و فروپاشی مسیرهای انتقال سنتی معنا است. در چارچوب نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس، تنها راه بازسازی مشروعیت در چنین فضایی، خلق مجدد «فضای مفاهمه‌ای» است؛ جایی که کنشگران اجتماعی از موضع گفت‌وگو و نه اطاعت، وارد میدان شوند. تأکید رهبری بر شنیدن، پرهیز از تقابل‌های شتاب‌زده، و تقویت بازنمایی‌های متکثر از هویت دینی- ملی، در همین راستا معنا می‌یابد. افول سرمایه‌ی اجتماعی رسمی، صرفاً به معنای کاهش محبوبیت نیست، بلکه نشانه‌ی دگرگونی در منطق کنش جمعی است. جامعه دیگر با وعده یا تبلیغ بسیج نمی‌شود، بلکه نیازمند تجربه‌ی زیسته‌ی صداقت و

مشارکت در بازتعریف معناست. رهبری بر این نکته تأکید دارد که مشروعیت، صرفاً محصول رأی نیست، بلکه نتیجه‌ی پیوند معنوی مداوم میان مردم و حاکمیت است؛ پیوندی که بدون اعتماد، نیازمند بازسازی مستمر است. در فقدان روایت غالب و تضعیف رسانه‌های رسمی، جامعه به فضای چندصدای بی‌مرکز وارد شده است. در این شرایط، رهبری به جای فرماندهی نمادین، سعی دارد به‌عنوان مرجع گفتاری نرم، مفاهیم را بازخوانی و پیوندهای نوین ایجاد کند. این بازسازی نه تغییر در تاکتیک، بلکه تحول در بنیان مشروعیت‌سازی است. در نهایت، دهه‌ی ۱۴۰۰ را می‌توان مرحله‌ی گذار به حکمرانی گفت‌وگومحور دانست؛ مرحله‌ای که در آن، استمرار نظام مبتنی بر معنا، تفسیر مشترک و اقلان آرام است. تعامل رهبری با قشر خاکستری در این دهه، نشان‌گر بلوغی راهبردی است که قدرت را در سکوت عقلانی، گفت‌وگوی پیوسته و زبان مشترک بازتعریف می‌کند. در مجموع، تحلیل تحولات سیاسی-اجتماعی چهار دهه رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، نشان می‌دهد که راهبردهای ایشان در تعامل با قشر خاکستری، از یک الگوی بسیج‌محور در دهه‌ی ۱۳۷۰، به الگوی اقتناع‌محور در دهه‌ی ۱۳۸۰، و نهایتاً به الگوی گفت‌وگومحور در دهه‌ی ۱۳۹۰ و ۱۴۰۰ گذار یافته است. این گذار، صرفاً واکنشی مقطعی به شرایط اجتماعی نبوده، بلکه نشان از درکی عمیق نسبت به دگرگونی صورت‌بندی جامعه‌ی ایرانی و تغییر میدان کنش ارتباطی دارد. در این مسیر، رهبری نظام کوشیده است با تطبیق راهبردهای خود با تحولات ذهنی، ارتباطی و نمادین جامعه، پیوندی پایدار با لایه‌های مردم و سنجش‌گر جامعه برقرار نگه دارد.

بر این اساس، می‌توان تحولات راهبردی رهبری را در تعامل با قشر خاکستری در قالب سه سطح صورت‌بندی کرد:

- ۱) سطح معنایی: ^۱ تغییر در زبان و روایت‌های رسمی از مفاهیم دینی و سیاسی با هدف نزدیکی به افق ذهنی جامعه‌ی متکثر.
- ۲) سطح ساختاری: ^۲ جابه‌جایی در مقیاس و ابزارهای ارتباطی، از رسانه‌های فراگیر به ارتباطات کوچک مقیاس، چهره‌به‌چهره و دیجیتال.

1. Semantic Level
2. Structural Level

۳) سطح کنشی: عبور از مدل‌های کنش دستوری و خطاب‌ی به سوی مدل‌های گفت‌وگویی، شنوا و مشارکت‌طلبانه.

قشر خاکستری، به‌مثابه‌ی یکی از استراتژیک‌ترین بازیگران صحنه‌ی سیاست در جمهوری اسلامی، به‌تدریج، از یک «مخاطب خاموش»، به یک «سوژه‌ی مشارکت‌گزين و معنا‌ساز» تبدیل شده است و پاسخ رهبر نظام به این تغییر، تلاشی هوشمندانه برای حفظ پیوند، به‌رغم تغییر سازوکارهای قدرت و معنا بوده است. در چنین وضعیتی، استمرار مشروعیت و ثبات اجتماعی، تنها از مسیر «بازسازی مستمر زبان مشترک» با این اقشار ممکن خواهد بود. این جمع‌بندی، در واقع نقطه‌عزیمت فصل‌های بعدی مقاله خواهد بود؛ جایی که به‌طور مستقیم، الگوهای راهبردی رهبری در تعامل با قشر خاکستری، در حوزه‌هایی همچون مواجهه با بحران، مواجهه با انتخابات، گفت‌وگو با نخبگان و کنترل شکاف‌های اجتماعی، تحلیل خواهد شد.

۴. راهبردهای متأثر از تحولات

تحلیل ساختاری-تاریخی بخش پیشین نشان داد که طی چهار دهه‌ی اخیر، هم میدان کنش سیاسی در جامعه‌ی ایران دچار دگرگونی‌های بنیادین شده و هم الگوی مواجهه‌ی حاکمیت، به‌ویژه رهبر جمهوری اسلامی، با لایه‌های مردم و متغیر اجتماعی به‌شکل معناداری تطور یافته است. قشر خاکستری که روزگاری صرفاً به‌مثابه‌ی «توده‌ی خاموش» تصور می‌شد، در دهه‌های اخیر به یکی از مهم‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین گروه‌های هدف در سیاست‌ورزی حاکمیت تبدیل شده است؛ گروهی که کنش‌گری‌اش در عرصه‌ی عمومی، نه از سر تعهد ایدئولوژیک، بلکه بر اساس ملاحظات عقلانی، موقعیت‌سنجی و توازن هزینه-فایده تعریف می‌شود. در بخش حاضر، با تمرکز بر داده‌های تاریخی، گفتارهای رهبری، موقعیت‌های بحرانی و الگوهای تکرارشونده، شش راهبرد کلان در تعامل سیاسی ایشان با قشر خاکستری مورد بررسی قرار خواهد گرفت. هر یک از این راهبردها، در پاسخ به شرایط خاص اجتماعی و تحولات ذهنی مخاطبان شکل گرفته‌اند؛ به‌بیان دیگر، این راهبردها واجد عقلانیتی بافت‌مند و پویا هستند و بر بنیان شناخت دقیق از افق انتظار جامعه استوار شده‌اند. در تحلیل این فصل، سعی خواهد شد نشان داده شود که راهبردهای مورد اشاره، نه صرفاً تاکتیک‌هایی مقطعی، بلکه بخش‌هایی از یک منطق ارتباطی نظام‌مند هستند که هدف آن، «بازسازی زبان مشترک» میان نظام و بدنه‌ی اجتماعی در حال تغییر است. این منطق، مبتنی بر چند اصل کلیدی است:

- ♦ انعطاف مفهومی و بازتولید معنا
- ♦ تفکیک دقیق میان نقد و براندازی
- ♦ توجه به سازوکارهای اقناع در زیست‌جهان رسانه‌ای

♦ احترام به عاملیت مخاطب و پذیرش پیچیدگی ذهنی او

در ادامه‌ی این بخش، هر یک از این راهبردها به صورت جداگانه و در قالب بخش‌هایی مجزا بررسی خواهد شد. در هر بخش، ابتدا تعریف مفهومی راهبرد ارائه می‌شود، سپس نمونه‌های عینی از بیانات و کنش‌های رهبری تحلیل می‌شود، و نهایتاً دلالت‌های نظری آن در چارچوب مفاهیم‌ای بررسی خواهد شد.

۴-۱. اقناع تدریجی و تفسیر مرحله‌ای مفاهیم سیاسی^۱

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های کنش سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل با قشر خاکستری، اتخاذ راهبرد اقناع تدریجی و تفسیر مرحله‌ای مفاهیم سیاسی است؛ رویکردی که از لحاظ نظری، عمیقاً با منطق تفاهم محور نظریه‌ی کنش ارتباطی یورگن هابرماس سازگار است. قشر خاکستری در جامعه‌ی ایران، برخلاف تصور سنتی از توده‌های منفعل، گروهی است متکثر، تحلیل‌گر، حساس به تفاوت‌های معنایی و در عین حال متمایل به مشارکت‌گزینشی. از این‌رو، تعامل سیاسی با این قشر، نمی‌تواند بر پایه‌ی فرمان‌دهی، بسیج احساسات یا ارجاع صرف به اقتدار دینی سامان یابد. آن‌چه در عمل در دهه‌های مختلف دیده می‌شود، تلاش منسجم رهبری برای استقرار فرآیند اقناع در قالبی چندمرحله‌ای، زمان‌مند و متناسب با افق ادراکی جامعه است. این راهبرد، در هر دهه، متناسب با فضای اجتماعی و حساسیت‌های فرهنگی زمانه بازتعریف شده است. در دهه‌ی ۱۳۷۰ که سیاست توسعه‌محور بر گفتمان رسمی کشور غلبه یافت و ذهنیت عمومی به سوی عقلانیت ابزاری و پیشرفت اقتصادی سوق پیدا کرد، رهبری تلاش کرد با تفسیر عدالت نه در تعارض با توسعه، بلکه در تکمیل آن، مخاطب خاکستری را در بازیابی پیوند اخلاقی با ساخت قدرت مشارکت دهد (واعظی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۳۳) در دهه‌ی بعد، با ظهور فضای دوقطبی ناشی از چالش‌های میان اصلاح‌طلبان و محافظه‌کاران، اقشار مردم نسبت به امکان جمع میان جمهوریت و اسلامیت دچار تردید شدند. پاسخ رهبری در این مقطع، نه تقابل صلب با اصلاح‌طلبی، بلکه ارائه‌ی قرائتی نظام‌مند از مردم‌سالاری دینی بود که هم بر اصول مشروعیت دینی استوار باشد و هم بتواند نسبت به تنوع دیدگاه‌ها و آزادی سیاسی حساس بماند. حتی در دهه‌های اخیر، که مشارکت سیاسی کاهش یافته و گفتمان «بی‌تفاوتی آگاهانه» میان بخش‌هایی از طبقه‌ی متوسط رایج شده، رهبر نظام کوشیده است با رجوع به استدلال‌های عقلانی، زبان مشترک را با اقشاری که دیگر به زبان تکلیف و واکنش نشان نمی‌دهند، حفظ کند. این تلاش برای تفسیر مرحله‌ای مفاهیم را می‌توان در بازخوانی مفاهیمی چون استقلال، آزادی، پیشرفت، مقاومت و حتی انتخابات مشاهده کرد. هر یک از این مفاهیم، در زمان‌ها و موقعیت‌های مختلف، به‌گونه‌ای بازتفسیر شده‌اند که نه تنها با تحولات ذهنی جامعه در تعارض نیفتند، بلکه به‌مثابه‌ی پلی برای گفت‌وگو و تداوم مشروعیت عمل کنند. به‌عنوان نمونه، در سال‌هایی که مفهوم

1. Gradual Persuasion & Contextual Interpretation of Political Concepts

توسعه به‌طور گسترده‌ای با الگوهای نئولیبرالی و مصرف‌گرایانه پیوند خورده بود، آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر «توسعه‌ی عدالت‌محور» (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۱۱/۲۸) و «پیشرفت درون‌زا» (خامنه‌ای، ۱۳۷۲/۵/۱۲)؛ تلاش کرد مخاطب توسعه‌خواه اما نگران از تبعیض را با منظومه‌ی ارزشی نظام آشتی دهد. در نگاه کلان، راهبرد اقتناع تدریجی نه صرفاً پاسخ به تحولات جامعه، بلکه کوششی برای بازتعریف کنش رهبری در میدان پیچیده‌ای است که در آن، شکاف میان ساخت قدرت و میدان عمومی، به‌سرعت بازتولید می‌شود (عارفخانی، ۱۳۸۷، ص ۵۰). این راهبرد، ضمن آن‌که از اصول ایدئولوژیک تخطی نمی‌کند، ولی شکل و زبان آن‌ها را به‌گونه‌ای بازآرایی می‌کند که امکان مفاهیمی دوباره با لایه‌های شکاک و تحلیل‌گر فراهم شود. از این‌رو، اقتناع در اینجا نه در برابر قهر یا طرد، بلکه به‌مثابه‌ی افق اصلی حفظ پیوند اجتماعی در جهان گسسته‌ی دیجیتال عمل می‌کند.

اگر قرار باشد این راهبرد را در قالب یک دستگاه تحلیلی بازنمایی کنیم، می‌توان گفت که سه مؤلفه‌ی اساسی آن عبارت‌اند از: نخست، حساسیت به زمان‌مندی و اقتضای هر مرحله؛ دوم، پرهیز از قطعیت‌گرایی و تأکید بر انعطاف در روایت‌گری؛ و سوم، احترام به عاملیت مخاطب به‌مثابه‌ی کنشگر معناپرداز. در غیاب این مؤلفه‌ها، هیچ راهبردی در ارتباط با قشر خاکستری، ولو با نیت خیرخواهانه، نمی‌تواند مؤثر باشد. راهبرد اقتناع تدریجی در نهایت، نه یک تکنیک ارتباطی، بلکه یکی از پایه‌های استراتژی کلان رهبری برای حفظ مشروعیت نرم و پایداری سیاسی در دل تحولات جامعه‌ی متکثر و کنشگر ایران است؛ جامعه‌ای که در آن، هیچ مفهومی، یک‌بار برای همیشه پذیرفته نمی‌شود و هیچ مرجعی، صرفاً به‌دلیل جایگاه حقوقی‌اش مورد وثوق قرار نمی‌گیرد، مگر آنکه گفتار و رفتار او، در بستر تفاهم، به آزمون صداقت گذاشته شود.

۴-۲. مرزبندی نرم و طرد حداقلی^۲

از جمله راهبردهای متمایز و در عین حال بنیادین در تعامل سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای با قشر خاکستری، راهبرد «مرزبندی نرم و طرد حداقلی» است. این راهبرد برخلاف الگوهای متعارف در سنت‌های انقلابی که بر مرزبندی سخت، صف‌بندی شدید و طرد قاطع مخالفان یا مرددان استوار است، متکی بر نوعی تمایزگذاری تدریجی، مفهومی و انعطاف‌پذیر میان «منتقد» و «معارض»، «ناقد درون‌گفتمانی» و

۱. آیت‌الله خامنه‌ای: «در نظام‌های سرمایه‌داری اصل بر رشد و شکوفایی اقتصادی و نیز ازدیاد و تولید ثروت است و هر که بیشتر تولید ثروت کند مقدم‌تر بر دیگران است در چنین نظامی تبعیض و فاصله درآمدها و برخوردار نبودن اکثریت مردم از رفاه مطرح است و نظام سرمایه‌داری تدایمی که ثروت را تقسیم‌کننده منفی و مردود می‌داند، اما نظام اسلامی معتقد به جامعه‌ای ثروتمند و عاری از فقر و محرومیت است و رشد اقتصادی را در خدمت عدالت اجتماعی و رفاه عمومی می‌داند و با تبعیض در استفاده از امکانات عمومی که متعلق به همه‌آحاد کشور است مخالفت می‌کند» (۱۳۷۲/۵/۱۲).

2. Soft Boundary-Making & Minimal Exclusion Strategy

«برانداز برون‌گفتمانی»، و «مردم مصلحت‌سنج» و «منکر اصول» است. در نتیجه، هدف اصلی این راهبرد نه ایجاد صف‌بندی، بلکه حفظ امکان تعلق برای طیف‌های متنوعی از کنشگران اجتماعی است که به دلایل مختلف در نسبت با ساخت قدرت دچار تردید، احتیاط یا سکوت شده‌اند. این راهبرد، به‌ویژه در مواجهه با قشر خاکستری، از دو منبع مشروعیت سیاسی تغذیه می‌کند: نخست، عقلانیت تفاهمی که اقتضا می‌کند مرزهای هویتی قدرت، به‌گونه‌ای تنظیم شود که بیشترین امکان تفاهم باقی بماند؛ دوم، اخلاق سیاسی علوی که در آن، جذب حداکثری و دفع حداقلی یک اصل راهبردی برای اداری جامعه در شرایط واگرایی فکری و طبقاتی تلقی می‌شود. بر این مبنای سخن گفتن از «ملت» یا «مردم»، در گفتمان رهبری، به معنای گروهی همدل و یکدست نیست، بلکه به معنای طیفی درهم‌تنیده و ناهمگون از شهروندانی است که باید امکان شنیده‌شدن، حضور و تفاهم برای آنان فراهم باشد. تحلیل گفتارهای رسمی آیت‌الله خامنه‌ای در موقعیت‌های بحرانی، به‌ویژه در مقاطع حساس سیاسی مانند انتخابات، اعتراضات اجتماعی یا گسست‌های نسلی (خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۷/۱۱)، نشان می‌دهد که این راهبرد هم در زبان و هم در رفتار متبلور است. به‌جای برجسب‌زدن، طرد یا ترسیم مرزهای سخت و تقابلی، کوشش شده است با ارجاع به مفاهیمی چون انصاف، نقد دلسوزانه، دغدغه‌مندی اجتماعی و حتی حق اعتراض، جایی برای مشارکت معنادار افراد ناراضی یا مردم باقی بماند. این امر به‌ویژه در سخنان رهبری در مورد جوانان منتقد، دانشجویان عدالت‌خواه یا حتی بخشی از هنرمندان و روشنفکران که از نظر برخی نهادهای رسمی در حاشیه قرار گرفته‌اند، قابل مشاهده است. از نظر تحلیلی، این راهبرد را باید نوعی «ساخت مرزهای گفتمانی با قابلیت نفوذپذیری» دانست. مرزهایی که نه برای حفاظت از درون و طرد بیرون، بلکه برای تمایز مفهومی و حفظ پیوندهای نیمه‌گسسته طراحی شده‌اند. در چنین الگویی، فرد خاکستری می‌تواند در حاشیه باشد، اما همچنان بخشی از پیکره‌ی ملت باقی بماند؛ می‌تواند نقد کند، اما هنوز با نظام گفت‌وگو داشته باشد و حتی در شرایطی، می‌تواند مخالفت سیاسی ابراز کند، اما به‌شرط پرهیز از ساختارشکنی، مورد خطاب اخلاقی و عقلانی قرار گیرد، نه حذف و طرد (موسوی خمینی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۷). از حیث نظری نیز، این راهبرد با منطق هابرماسی سازگار است. در نظریه‌ی کنش ارتباطی، حفظ افق تفاهم عمومی، مستلزم آن است که هیچ فاعل ذی‌ربطی به‌طور نظام‌مند از مشارکت در گفت‌وگو محروم نشود، مگر آن‌که اساس قواعد تفاهم را زیر سؤال برده باشد. آیت‌الله خامنه‌ای نیز در گفتمان سیاسی خود، بارها بر این نکته تأکید کرده‌اند که مخالفت و نقد، تا زمانی که در چارچوب اصول صورت

۱. آیت‌الله خامنه‌ای: «صحنه قضایای اخیر، این زورگویان قرار دارند و دعوا بر سر از دنیا رفتن یک دختر جوان و یا بر سر با حجاب و بدحجاب نیست. خیلی از کسانی که حجاب کامل ندارند، جزو هواداران جدی جمهوری اسلامی هستند و در مراسم مختلف شرکت می‌کنند. دعوا و بحث بر سر استقلال و ایستادگی و تقویت و اقتدار ایران اسلامی است. (۱۴۰۱/۷/۱۱).

گیرد، نه تنها مجاز، بلکه ضروری برای پویایی جامعه است.

۴-۳. گفت‌وگوی مستقیم با اقشار مردم و بدنه‌ی اجتماعی ناراضی^۱

یکی از ویژگی‌های متمایز در سیره‌ی رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، اتخاذ راهبرد گفت‌وگوی مستقیم با اقشار مردم، ناراضی یا به‌حاشیه‌رفته در صحنه‌ی سیاست ایران است. این راهبرد، به‌ویژه در دوره‌هایی که فاصله‌ی روانی یا گفت‌مانی میان بخش‌هایی از بدنه‌ی اجتماعی و ساخت قدرت افزایش یافته، به‌مثابه‌ی سازوکار احیای رابطه‌ی آسیب‌دیده عمل کرده و بر آن بوده تا از طریق مخاطب‌گیری صریح، شنیدن دغدغه‌ها و بازآفرینی زبان ارتباطی، از انسداد کامل ارتباط میان حاکمیت و قشر خاکستری جلوگیری کند. در فضای اجتماعی ایران که شکاف‌های نسلی، طبقاتی، فرهنگی و گفت‌مانی در دهه‌های اخیر تشدید شده‌اند، نقش این راهبرد را نمی‌توان صرفاً تاکتیکی یا مناسبتی دانست؛ بلکه باید آن را بخشی از سازوکارهای هوشمندانه‌ی بازتولید مشروعیت نرم در نظم پساتوتالیتر ارزیابی کرد.

راهبرد گفت‌وگوی مستقیم، با عبور آگاهانه از واسطه‌های رسمی یا نهادهای بوروکراتیک، بر رابطه‌ی دوسویه میان رهبر و مخاطب ناراضی تأکید دارد؛ رابطه‌ای که در آن، نه فقط «گفتن»، بلکه «شنیدن» نیز نقشی اساسی می‌یابد. در گفتار رهبری، بارها بر این نکته تأکید شده که نظام اسلامی باید از «نقد»، «درد دل» و «اعتراض» ترسد (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۱/۱) و آن را بخشی از سرمایه اجتماعی خود تلقی کند. این سخنان، هنگامی اهمیت مضاعف می‌یابند که بدانیم در شرایط فروپاشی سرمایه‌ی نمادین نهادهای رسمی، بدنه‌ی خاکستری جامعه معمولاً دچار بی‌اعتمادی گسترده، تردیدهای مزمن و حتی انکار مشروعیت ارتباطات رسمی می‌شود. گفت‌وگوی مستقیم در این زمینه، همانند یک میان‌بر ارتباطی عمل می‌کند که از میان دیوارهای نهادها عبور کرده و مخاطب را نه با زبان قدرت، بلکه با زبان تفاهم مورد خطاب قرار می‌دهد. از منظر نظری، این راهبرد در پی تحقق یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس است، یعنی «ایجاد امکان گفت‌وگوی بی‌واسطه میان سوژه‌های عقلانی در یک میدان بدون اجبار». در این چارچوب، حتی اگر عدم توازن قدرت ساختاری میان طرفین باقی باشد، آنچه مهم است، پذیرش اعتبار عقلانی مخاطب، به‌رسمیت شناختن حق او در پرسش‌گری و تلاش برای اقتناع از طریق گفت‌وگو است. دقیقاً به همین دلیل است که در بسیاری از موارد، اقشار خاکستری که از نهادهای رسمی قطع امید کرده‌اند، اما تجربه‌ی مواجهه با گفت‌وگوی مستقیم با رهبری را داشته‌اند، سطحی از تفاهم یا حداقل تحمل را در نسبت با حاکمیت بازسازی کرده‌اند. از منظر کارکردی نیز گفت‌وگوی مستقیم، نه فقط کانال بازنشر پیام، بلکه نوعی بازسازی عاطفه‌ی سیاسی و ایجاد احساس مشارکت در فرآیند حکمرانی است (رفیعی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۴). قشر خاکستری اگرچه در بسیاری موارد به‌رغم ناراحتی یا

مخالفت، از کنش اعتراضی مستقیم خودداری می‌کند، اما در عین حال، اگر احساس کند شنیده نمی‌شود یا اساساً دیده نمی‌شود، دچار نوعی کناره‌گیری خاموش و زیان‌بار خواهد شد. راهبرد گفت‌وگوی مستقیم، با به‌رسمیت‌شناختن این کنشگران خاکستری، نه تنها از ریزش آن‌ها جلوگیری می‌کند، بلکه در شرایط بحرانی، آن‌ها را به منبعی بالقوه برای حفظ ثبات اجتماعی و تعدیل شکاف‌های سیاسی بدل می‌سازد.

۴-۴. بازسازی زبان مشروعیت و به‌روزرسانی روایت دینی - سیاسی^۱

یکی از عمیق‌ترین لایه‌های تعامل سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای با قشر خاکستری را باید در بازسازی تدریجی زبان مشروعیت و بازآرایی روایی مفاهیم دینی - سیاسی جست‌وجو کرد. در جامعه‌ای چون ایران، که بخش قابل توجهی از لایه‌های اجتماعی در تعامل با ساخت قدرت نه‌الزاماً از موضع تعارض، بلکه از موضع بی‌باوری یا بی‌اعتنایی مواجهه می‌کنند، زبان سنتی مشروعیت سیاسی کارآمدی خود را از دست می‌دهد. زبان‌هایی که در گذشته با ارجاع به مفاهیم اصیل دینی چون ولایت، بیعت، اطاعت یا نصرت، حامل قدرت بسیج بودند، به تدریج در مواجهه با تغییرات ذهنی جامعه، به رمزگان‌هایی ایستا، تاریخ‌مند یا حتی سوءبرداشت‌پذیر تبدیل شده‌اند. از این رو، یکی از چالش‌های بنیادین برای رهبر نظام، حفظ پیوند معنایی با جامعه‌ای است که در لایه‌هایی از آن، زبان اقتدار دینی دیگر لزوماً زبان تفاهم سیاسی نیست. در برابر این چالش، راهبرد اتخاذشده از سوی رهبری نه در حذف یا تخفیف مضامین دینی، بلکه در نوسازی لحن، بازتعریف مفاهیم و بازآرایی روایت قرار داشته است. این بازسازی زبانی در دو سطح انجام می‌گیرد: نخست، در سطح مفهومی، که تلاش می‌شود مفاهیمی چون «ولایت فقیه»، «استکبارستیزی»، «مردم‌سالاری دینی» یا «عدالت علوی» از صورت‌های بسته و جزمی، به معانی قابل تفسیر، عقل‌فهم و گفتمانی بازگردند؛ دوم، در سطح لحن، که رهبری با پرهیز از ادبیات تخصصی، زبان همدلانه، آرام و گاه پدرانه را جایگزین لحن‌های دستوری یا هژمونیک کرده است. این تحول زبانی، به‌ویژه در مواجهه با قشر خاکستری که حساسیت بالایی به صداقت، صمیمیت و درک متقابل دارند، نقش تعیین‌کننده‌ای در حفظ ارتباط ایفا کرده است. از نظر جامعه‌شناختی، این راهبرد را می‌توان صورت‌بندی تلاش برای عبور از یک الگوی مشروعیت سنتی، مبتنی بر اقتدار دینی، به سمت الگوی ترکیبی از مشروعیت ارتباطی و عملکردی دانست. در چنین الگویی، مفاهیم دینی همچنان در کانون مشروعیت باقی می‌مانند، اما معنا و پذیرش آن‌ها وابسته به کیفیت عرضه، شفافیت گفتار و توانایی پاسخ‌گویی به مسائل زمانه است. رهبری در این چارچوب، بارها بر این نکته تأکید کرده‌اند که مفاهیم انقلاب اسلامی باید از حالت آرشیوی یا شعاری خارج شده و در پاسخ به مسائل عینی و روزمره‌ی جامعه بازتولید شوند. همین بازتولید است که امکان اتصال دوباره میان ذهنیت جامعه و روایت رسمی را فراهم می‌کند. این راهبرد از منظر نظریه‌ی کنش

ارتباطی نیز حائز اهمیت است. هابرماس تأکید می‌کند که زبان سیاسی زمانی مشروع است که بتواند از درون تجربه‌ی زیسته مردم برخیزد و با آن پیوند ارگانیک داشته باشد. بر همین اساس، رهبری در تعامل با قشر خاکستری، کوشیده‌اند از زبان انتزاعی فاصله گرفته و مفاهیم را در دل وضعیت عینی توضیح دهند؛ برای مثال، «استقلال» نه به‌عنوان نفی جهان، بلکه به‌عنوان حفظ کرامت در مواجهه با قدرت‌ها، یا «عدالت» نه فقط به‌مثابه‌ی شعار، بلکه به‌عنوان مسیری برای رفع تبعیض نهادی. همین پیوند زبانی با تجربه‌ی زیسته، امکان تفاهم را افزایش می‌دهد و از شکاف گفتاری میان حاکمیت و جامعه می‌کاهد. در سطح کارکردی نیز، بازسازی زبان مشروعیت، به بازسازی افق فهم مشترک کمک می‌کند. اقصای خاکستری، که اغلب در معرض انفجار اطلاعات، روایت‌های متضاد و تجربه‌های زیسته‌ی متناقض قرار دارند، با زبانی احساس تعلق می‌کنند که در آن صراحت، تواضع و هم‌فهمی وجود داشته باشد.

۴-۵. استفاده از نهادهای واسط برای پیوند با بدنه‌ی اجتماعی^۱

یکی از راهبردهای کلیدی آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل سیاسی با قشر خاکستری، بهره‌گیری هوشمندانه و هدفمند از نهادهای واسط برای بازسازی ارتباط اجتماعی و حفظ پیوند میان حاکمیت و لایه‌های مردم جامعه بوده است. در شرایطی که بخش‌هایی از بدنه‌ی اجتماعی به‌واسطه‌ی تحولات سیاسی، اقتصادی یا فرهنگی، دچار گسست عاطفی یا بی‌اعتمادی معرفتی نسبت به ساخت رسمی قدرت شده‌اند، ایجاد ارتباط مستقیم، نه همیشه ممکن است و نه الزاماً مؤثر. از این‌رو، نقش نهادهای واسط- همچون رسانه‌های عمومی، دانشگاه‌ها، روحانیت، هیئات مذهبی، تشکل‌های دانشجویی، و نهادهای فرهنگی- هنری- در حکم پل‌های ارتباطی میان نظام و بدنه اجتماعی برجسته شده است. آیت‌الله خامنه‌ای، برخلاف رویکردهایی که صرفاً بر انسجام درون قدرت یا تکیه بر نهادهای دولتی تأکید دارند، از همان سال‌های آغازین رهبری، بر ضرورت تقویت نهادهای مردمی، غیرمتمرکز و دارای ریشه در بافت اجتماعی تأکید داشته‌اند (ربانی خوراسگانی، ۱۳۹۵، ص ۱۱۲). این تأکید در توصیه‌های مکرر ایشان به روحانیت برای حفظ پیوند مردمی (خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۴/۲۱)، در ترغیب دانشگاهیان به ایفای نقش اجتماعی، در حمایت از نهادهای فرهنگی مستقل، و در تقویت ساختارهایی چون بسیج دانشجویی و حلقه‌های معرفتی قابل مشاهده است. مهم‌تر از این نهادها، نوع مواجهه‌ی رهبری با آن‌ها است که نه صرفاً دستوری یا از بالا به پایین، بلکه مبتنی بر اعتماد، گفت‌وگو، و تفویض مأموریت اجتماعی تنظیم شده است. از منظر نظری، این راهبرد را می‌توان در پیوند با مفهوم «تسهیل‌گری ارتباطی» در نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس تحلیل کرد؛ جایی که نهادهای اجتماعی به‌مثابه‌ی فضاها میانی میان نظام و زیست‌جهان عمل می‌کنند و از طریق آن‌ها، پیام‌ها و معناها میان ساختار رسمی و حوزه‌ی عمومی مبادله

می‌شوند. اگر چنین نهادهایی از اصالت، پویایی و استقلال نسبی برخوردار باشند، می‌توانند زمینه‌ی تفاهم اجتماعی را حتی در شرایط افت مشروعیت سیاسی حفظ کنند. رهبری در تعامل با این نهادها، به‌جای آن‌که آن‌ها را صرفاً بازوهای تبلیغی تلقی کند، نقش آنان را به‌عنوان حاملان معنایی، تولیدکنندگان روایت و بازیگران فرهنگی در بازآفرینی افق مشروعیت به رسمیت شناخته است. در سطح کارکردی نیز، نهادهای واسط امکان انتقال افقی پیام‌ها، زمینه‌سازی برای شنیده‌شدن متقابل، و ایجاد بستری برای گفت‌وگوهای گفتمانی را فراهم کرده‌اند. به‌ویژه در مواجهه با نسل‌های جدید، طبقات متوسط شهری، و اقشار روشنفکر که نسبت به پیام‌های مستقیم ساخت قدرت واکنش منفی نشان می‌دهند، حضور نهادهایی با زبان، ظاهر و قواعد فرهنگی نزدیک‌تر به این اقشار، سهم قابل توجهی در کاهش شکاف‌های ارتباطی داشته است. تجربه‌ی فعالیت‌هایی چون راهیان نور، کرسی‌های آزاداندیشی، شبکه‌ی افق، جلسات تبیینی در دانشگاه‌ها، یا حتی برخی برنامه‌های هنری و فرهنگی برآمده از حلقه‌های فکری نزدیک به رهبری، مثال‌هایی از این کاربرد هستند.

۴-۶. تفکیک میان نقد درون‌ساختاری و معارضه‌ی ساختارشکنانه^۱

از جمله راهبردهای ژرف‌ساخت و دیرپای آیت‌الله خامنه‌ای در تعامل سیاسی با قشر خاکستری، تمایزگذاری دقیق و مفهومی میان نقد درون‌ساختاری و معارضه‌ی ساختارشکنانه است؛ تمایزی که در میدان سیاست ایران، همواره از پیچیدگی‌های نظری، روانی و رسانه‌ای بسیاری برخوردار بوده و در فقدان این تمایز، زمینه برای افراط در دو سوی میدان - چه در سرکوب و چه در تخریب - فراهم آمده است. رهبر جمهوری اسلامی در مواجهه با این مسئله، نه از موضع حذف، بلکه با نگاهی تفکیکی و دقیق، کوشیده است تا میان نقدی که در چارچوب اصول، دغدغه‌ی اصلاح و بهبود دارد، و تخریبی که بنیادهای نظم سیاسی را هدف می‌گیرد، تمایز قائل شود و پیامدهای هر یک را به‌روشنی تبیین کند. در تحلیل تاریخی گفتارهای ایشان، می‌توان دریافت که این راهبرد، افزون بر کارکرد مفهومی، واجد کارکرد سیاسی و اجتماعی نیز هست. از یک‌سو، رهبری کوشیده‌اند تا با به‌رسمیت‌شناختن مشروعیت نقدهای درون‌ساختاری، فضای گفت‌وگو و اعتراض را به‌گونه‌ای حفظ کنند که قشر خاکستری، به‌جای پیوستن به جبهه‌ی اپوزیسیون یا سقوط به بی‌تفاوتی، بتواند درون ساختار بماند و برای تغییر مطلوب مشارکت کند. از سوی دیگر، تأکید مکرر بر مرزهای روشن با معارضان ساختارشکن، نشان از آن دارد که ایشان برای حفظ قوام نظم سیاسی و جلوگیری از بی‌ثباتی نهادی، ناگزیر از پاسداری از خطوط قرمز گفتمانی‌اند؛ اما این خطوط قرمز نه به‌مثابه‌ی سدی برای ورود، بلکه به‌مثابه‌ی حفاظی برای تمایز بین اصلاح و براندازی تعریف می‌شود. قشر خاکستری، که در دل خود طیفی از نخبگان نقاد، جوانان عدالت‌خواه، طبقات

متوسط شهری، و افشار فرهنگی متنوع را جای داده، در نسبت با این راهبرد، واجد اهمیت استراتژیک است. بخش قابل توجهی از این گروه، نه تنها علاقه‌مند به اصلاح هستند، بلکه احساس مسئولیت اجتماعی دارند، اما به دلیل نبود اعتماد کامل یا تجربه‌های تلخ پیشین، همواره در مرز میان تعلق و گسست قرار دارند. راهبرد تفکیک میان نقد و معارضه، در عمل به آنان امکان می‌دهد که بدون متهم شدن به خروج از دایره‌ی مشروعیت، در فرآیند اصلاح مشارکت کنند و در عین حال، بدانند که عبور از این مرزها - به‌ویژه در بزنگاه‌های حساس سیاسی - پیامدهایی ساختاری به دنبال دارد (عارفخانی، ۱۳۷۸، ص ۹۴، ص ۱۱۰). این تمایز مفهومی، از منظر نظریه‌ی کنش ارتباطی نیز حائز اهمیت است. هابرماس، به‌صراحت بر لزوم تفکیک میان نقد درونی نظام‌های معنا ساز و کنش‌های براندازانه‌ای که کل نظام ارتباطی را فرو می‌ریزند، تأکید می‌کند. در این چارچوب، رهبری کوشیده است با تعریف عقلانی و اخلاقی از محدوده‌ی نقد، فضا را برای اصلاح باز نگه دارد، بی‌آن‌که به فروپاشی معنا و مشروعیت سیاسی بینجامد. همچنین، نظریه‌های مشروعیت سیاسی متأخر نیز بر این نکته تأکید شده که توانایی نظام‌ها در جذب نقد، معیاری برای عقلانیت ساختاری آن‌هاست؛ نکته‌ای که در گفتمان رهبری به‌کرات دیده می‌شود. در جمع‌بندی، باید گفت راهبرد تفکیک میان نقد درون‌ساختاری و معارضه‌ی ساختارشکنانه، افزون بر آن‌که از حیث نظری با آموزه‌های عقلانیت ارتباطی و اخلاق سیاسی همخوان است، از نظر عملی نیز یکی از کلیدی‌ترین مکانیسم‌های حفظ قشر خاکستری در مدار گفتمان جمهوری اسلامی محسوب می‌شود.

ویژگی کلیدی	کارکرد راهبرد	راهبرد
تدریجی بودن اقتناع، بازتفسیر مفاهیم متناسب با تحولات اجتماعی	افزایش مقبولیت مفاهیم سیاسی و جلب مشارکت معنادار	۱. اقتناع تدریجی و تفسیر مرحله‌ای مفاهیم سیاسی
پرهیز از مرزبندی‌های سخت، حفظ امکان تعلق انتقادی	جلوگیری از ریزش به جنبه معارضه‌ی و حفظ بدنه‌ی خاکستری	۲. مرزبندی نرم و طرد حداقلی
ایجاد رابطه‌ی مستقیم، شنیدن فعال و گفت‌وگوی چهره‌به‌چهره	بازسازی عاطفه‌ی سیاسی و ترمیم پیوندهای اجتماعی	۳. گفت‌وگوی مستقیم با افشار مردد
نوسازی لحن و روایت برای بازسازی پیوند معنایی	پاسخ به تحولات ذهنی جامعه و کاهش شکاف گفتاری	۴. بازسازی زبان مشروعیت و روایت دینی - سیاسی
استفاده از نهادهای واسط برای ارتباط غیرمستقیم و مؤثر	افزایش نفوذ پیام و احیای گفت‌وگو در شرایط بی‌اعتمادی	۵. بهره‌گیری از نهادهای واسط
بازشناسی اخلاقی و مفهومی میان نقد مشروع و ساختارشکنی	تثبیت میدان اصلاح درون‌ساختاری و مدیریت تعارض	۶. تفکیک نقد درون‌ساختاری از معارضه‌ی ساختارشکنانه

۵. نتیجه‌گیری

در چشم‌اندازی که سیاست‌ورزی در جمهوری اسلامی ایران طی چهار دهه‌ی گذشته ترسیم کرده، تعامل حاکمیت با قشر خاکستری همواره یکی از حساس‌ترین و در عین حال راهبردی‌ترین میدان‌های حکمرانی

بوده است؛ میدانی که بیش از آن که تابع قدرت سخت باشد، به ظرفیت‌های نرم مشروعیت و زبان اقتناع متکی است. مقاله‌ی حاضر، با بهره‌گیری از نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس و تمرکز بر سیره‌ی سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای، تلاش کرد راهبردهایی را تحلیل و صورت‌بندی کند که در قالبی فراتر از تاکتیک‌های موردی، بخشی از عقلانیت حکمرانی در نظام دینی جمهوری اسلامی را شکل می‌دهند. یافته‌ها نشان می‌دهد که از آغاز رهبری، آیت‌الله خامنه‌ای با درک موقعیت پساکنگ، خلأ کاریزمای مرجع پیشین، و دگرگونی‌های عمیق در ساختار اجتماعی، راهبردهایی اتخاذ کرده‌اند که هدف اصلی آن‌ها حفظ پیوند سیاسی- اجتماعی با افشار مردم و ناپیوسته بوده است. راهبردهایی همچون اقتناع تدریجی، مرزبندی نرم، گفت‌وگوی چهره‌به‌چهره، بازسازی زبان مشروعیت، تفکیک میان نقد و معارضه، و بهره‌گیری از نهادهای واسطه، همگی در دل عقلانیتی تفاهم‌محور شکل گرفته‌اند که اساس آن بر گفت‌وگو، احترام به عاملیت مخاطب، و پذیرش پیچیدگی اجتماعی استوار است. از منظر نظری، این راهبردها حکایت از الگویی دارند که در آن، مشروعیت سیاسی نه تحمیلی، بلکه دوسویه و گفت‌وگومدار است. در این الگو، زبان تفاهم جایگزین زبان فرمان، و اقتناع جایگزین اجبار می‌شود؛ همان‌گونه که هابرماس مشروعیت را محصول تعامل آزاد و عقلانی می‌داند. چنین الگویی، به‌مثابه‌ی بنیان نرم‌افزاری حکمرانی اسلامی در عصر تردید، بحران اعتماد و سیالیت هویت‌ها عمل می‌کند. از منظر جامعه‌شناختی، راهبردهای تحلیل‌شده، پاسخی سنجیده به تحولات متراکم اجتماعی‌اند: گسترش طبقه‌ی متوسط تحصیل‌کرده، افزایش فردگرایی، افول مرجعیت رسانه‌ای رسمی، و ظهور زیست مجازی، همگی موجب شده‌اند تا شیوه‌های سنتی بسیج سیاسی ناکارآمد شوند. در چنین فضایی، رهبری با عبور از منطق بسیج خطابی، کوشیده است به الگوی مشارکت گفت‌وگویی و اقتناع تدریجی دست یابد؛ الگویی که اگرچه همواره با رضایت عمومی همراه نبوده، اما توانسته است از گسست‌های پرهزینه در پیوند قدرت و جامعه جلوگیری کند. در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد که تداوم جمهوری اسلامی در شرایط متحول و بحرانی، بیش از آن که به قدرت سخت وابسته باشد، به سازوکارهای ارتباطی، ظرفیت‌های مشروعیت‌زای نرم، و زبان قابل فهم حکمرانی بستگی دارد. آن‌چه در سیره‌ی آیت‌الله خامنه‌ای برجسته می‌شود، مدل رهبری‌ای است که با تأکید بر جذب حداکثری، گفت‌وگوی مستمر، و بازخوانی مفاهیم در پرتو شرایط اجتماعی، تلاش دارد حکمرانی اسلامی را در جامعه‌ای متکثر و متحول، معنا و استمرار بخشد. پژوهش حاضر، با تکیه بر روش تحلیل گفتمان انتقادی و با رویکردی جامعه‌شناختی، صرفاً بخشی از این الگو را کاوید. روشن است که برای فهم جامع‌تر و عمیق‌تر از پیوند میان مشروعیت دینی، زبان سیاسی و حکمرانی گفت‌وگومحور، مطالعات تطبیقی، داده‌محور و میدانی بیشتری لازم است. اما آن‌چه بی‌تردید نمایان شد، جایگاه راهبردی قشر خاکستری در منظومه‌ی حکمرانی اسلامی، و ضرورت صورت‌بندی عقلانی و اخلاقی برای تعامل مستمر با این نیروی ناپیدای سیاست در ایران است.

منابع

- آلن دال، رابرت. (۱۳۸۴). کتاب قدرت در دست کیست. مترجم: بنیاد فرهنگی پژوهشی غرب‌شناسی. تهران: نشر غرب‌شناسی.
- امینی، آرمین. (۱۳۹۸). تاثیر رسانه‌های نوین بر دموکراسی در ایران. پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۰(۳۹).
- باستانی، سوسن. (۱۳۹۹). نظام رسانه‌ای ایران: جانشینی ناکامل رسانه‌های نوین و از جا در رفتگی شبکه رسانه‌ها. *مطالعات فرهنگ ارتباطات*، ۲۱(۴۹)، صص ۷-۳۱.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۴/۱/۱). *بیانات در حرم مطهر رضوی*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=29236>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۱/۷/۱۱). *بیانات در مراسم مشترک دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه‌های افسری نیروهای مسلح*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=51048>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۲/۵/۱۲). *بیانات در مراسم تنفیذ حکم ریاست جمهوری*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2678>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۲/۴/۲۱). *بیانات در دیدار مبلغین و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=53333>
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۴/۱۱/۲۸). *بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32331>
- خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۴). *جاگاه مردم در نظام اسلامی از دیدگاه امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- داونز، آنتونی. (۱۴۰۲). *نظریه اقتصادی دموکراسی*. مترجم: رسول قنبری. دنیای اقتصاد.
- دشتکی هاشمی، مانا؛ خانیکی، هادی؛ شاوردی، ته‌مین. (۱۳۹۵). تحولات کنش ارتباطی، حوزه‌ی عمومی، جامعه مدنی و دموکراسی در ایران (مطالعه موردی: فاصله جنبش مشروطه تا انتخابات ریاست جمهوری دهم). *پژوهش سیاست نظری*، شماره ۲۰، صص ۲۳۱-۲۶۷.
- ربانی خوراسگانی، علی. (۱۳۹۵). *مردم‌سالاری دینی از منظر امام خمینی*. اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی اصفهان.
- رستمی پور، سجاد. (۱۳۹۷). *اندیشه سیاسی آیت‌الله سید علی خامنه‌ای*. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رفیعی، سید کمال‌الدین محمد. (۱۳۸۹). *نقش مردم در حکومت دینی از دیدگاه امام خمینی و قانون اساسی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- رنگریز، حسن. (۱۳۹۹). بررسی گفتمان پاسخگویی دولت‌ها در بخش نظام اداری ایران با استفاده از تحلیل گفتمان انتقادی. *سیاستگذاری عمومی*، ۱(۶)، صص ۲۰۰-۲۲۰.
- عارفخانی، احمد. (۱۳۸۷). *اندیشه‌های سیاسی مقام معظم رهبری*. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- عطارزاده، بهزاد. (۱۳۹۹). *منطق کنش جمعی و پیامدهای آن بر سیاستگذاری و توسعه اقتصادی*. سیاستگذاری عمومی، ۱(۶)، صص ۳۵۱-۳۷۲.
- مرادی، علیرضا؛ حسین‌زاده فرمی، مهدی. (۱۴۰۰). *شکاف اجتماعی دولت و جنبش چپ دانشجویی در دهه ۱۳۸۰*.

- بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱۲(۲)، صص ۲۰۱-۲۲۹.
- مهدوی، محمدصادق؛ مبارکی، محمد. (۱۳۸۵). تحلیل نظریه کنش ارتباطی هابرماس. *تغییرات اجتماعی- فرهنگی*، ۲(۸)، صص ۱-۲۱.
- واعظی، احمد. (۱۳۸۵). *حکومت اسلامی*. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- یوسفی رامندی، رسول. (۱۳۹۹). *تبیین عوامل موثر بر رفتار رای دهی قشر خاکستری در مدیریت مبارزات انتخاباتی*. در: سومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی، حقوق و فرهنگ عامه.

